

De rustdag in de werkorde

Sander Griffioen, lid van het deputaatschap herziening kerkorde en redacteur van De Reformatie

Mijn bijdrage over de kerkrechtelijke aspecten van de tweede zondagse kerkdienst zal van bescheiden aard zijn. Ofschoon lid van het deputaatschap dat de nieuwe KO voorbereidt, kan ik ten aanzien van kerkrecht geen deskundigheid claimen. Daarnaast is het werk aan de Werkorde 3 is nog in volle gang, en ik zal niet vooruitlopen op de definitieve tekst van ons advies.

De belangrijkste bronnen voor deze bijdrage vormen de Memories van Toelichting (MvT) bij de twee versies van de Werkorde¹. De eerste MvT is op dit punt nogal kort; in de tweede vinden we een tamelijk uitgebreide reflectie op de reacties vanuit de kerken. Daarnaast komt de tweede dienst nog kort aan de orde op een plaats waar je dat niet zou verwachten: bij de bepaling dat alle leden naar vermogen bijdragen aan de financiële instandhouding van de kerken (G1.1). De toelichting neemt daar stelling tegen de reactie dat een kerkorde zich moet onthouden van bepalingen die niet afdwingbaar zijn. Als voorbeeld van een andere niet-afdwingbare maar toch essentiële bepaling wordt dan de tweede dienst genoemd.

Oud en nieuw

De bestaande kerkorde (KO 1978) leest in artikel 65a: ‘De kerkenraad zal de gemeente op de dag des Heren tweemaal samenroepen voor de eredienst.’ De paralleltekst van de werkorde luidt: ‘De gemeente komt elke zondag twee keer samen in openbare kerkdiensten. De kerkenraad roept de gemeente op om zo de dag van de Heer te vieren.’ (C2.1).

Op het eerste gezicht lijkt dit alleen een uitbreiding en geen wezenlijke wijziging van het oude artikel 65. Toch bestaat er een niet onbelangrijk verschil: onmiskenbaar is het zwaartepunt verlegd van de kerkenraad naar de gemeente. Nu staat de gemeente voorop en het is de raad die een passend kader schept voor iets wat tot het gemeentelven behoort. Hiermee correspondeert een verschil in plaatsing: in de oude versie hoorde de bepaling over de tweede dienst thuis in de rubriek ‘Het opzicht over de leer en de eredienst’; nu behoort deze tot het hoofdstuk ‘Het leven de gemeente’. De context is nu dus niet meer die van ambtelijk toezicht. Dat verklaart ook waarom de memories van toelichting de kwestie van toezicht op de naleving van de bepaling alleen terloops aanroeren.

Twee kerkdiensten

Zoals gezegd houdt de MvT-1 het kort: twee keer elke zondag sluit het beleggen van meer diensten niet uit. Ook betekent het niet dat ieder gemeentelid persoonlijk twee keer aanwezig zal zijn. Maar de viering van de dag van de Heer krijgt, aansluitend bij de huidige situatie van de kerk in Nederland, gestalte in twee kerkdiensten. De twee kerkdiensten hoeven niet precies dezelfde inrichting en vormgeving te hebben. Het gaat om het samenkomen met God en met elkaar. Hoe dat verder gestalte krijgt, kan nader in een meervoud van orden van dienst worden geregeld.’

Let op de plaats van de traditie in de toelichting. Deze wijze van viering van dag van de Heer is een zaak van traditie. Het antwoord houdt dus ruimte voor een andere vormgeving: de gemeente zou de hele zondag kunnen samenblijven; ook is een beperking tot één dienst principieel mogelijk. De toelichting vervolgt met een argument dat de indruk van een verdere relativering maakt: ‘Ook betekent het niet dat ieder gemeentelid persoonlijk twee keer aanwezig zal zijn.’ De toelichting besluit met te wijzen op de vrijheid bij de vormgeving van de tweede dienst. Er volgt dus geen minimum bepaling van wat wel en niet als een dienst kan

gelden, ook al maakt de verwijzing naar orden van dienst duidelijk dat wel degelijk aan vaste bestanddelen (in wisselende samenstelling) wordt gedacht. Het volgende artikel (C 2.2.) somt die elementen op: de dienst van het Woord en de sacramenten, de dienst van lied en gebed en de dienst van barmhartigheid.

Traditie voortzetten

In MvT 2 zijn de toelichtingen aanzienlijk uitgebreider geworden omdat deputaten moesten ingaan op de reacties vanuit de kerken. Ik volg stapsgewijze de lijn van het betoog.

De toelichting begint aldus: ‘Wij gaan niet mee in suggesties als zou de middagdienst voor de kerken overal in een impasse verkeren, hetgeen reden zou moeten zijn om niet langer van “twee keer” te spreken.’

Hiermee is de toonzetting van de toelichting gegeven. De tweede dienst is weliswaar een traditionele vormgeving, maar, zo wordt nu benadrukt, er zijn goede redenen en ruime mogelijkheden om deze traditie voort te zetten. Beperkte de MvT1 zich nog tot een verwijzing naar ‘aansluiting bij de huidige situatie in Nederland’, nu komt er een waardeoordeel bij: ‘Het aantal van “twee keer” is gekozen omdat dit o.i. het meest recht doet (a) aan de traditie, zoals die in de voorbije eeuwen haar grote waarde heeft bewezen.’ Hieraan worden nog twee puntjes toegevoegd: de keuze doet ook recht ‘(b) aan de bestaande situatie in de kerken, (c) aan de ruime mogelijkheden die hiervoor in onze samenleving en cultuur bestaan (vrijheid van godsdienst, vrede, veiligheid, vrijstelling van werk, zondagsrust, kerkgebouwen, vervoer, etc.)’.

Het onder c. genoemde lijkt me reëel. Alleen al in mijn eigen (voormalige) werkkring zie je dat steeds meer evenementen naar de zondag verhuizen; voor mij was het eenvoudig om categorisch ‘nee’ te zeggen, maar het ligt al anders voor iemand die aan het begin van een loopbaan staat.

Daadwerkelijk samenkomen

De tekst vervolgt: ‘En praktisch gesproken maken twee kerkdiensten op de zondag het voor degenen die slechts één keer kunnen komen juist vaak mogelijk om inderdaad één van de beide kerkdiensten bij te wonen!’ Het is met recht een praktisch argument waartegen gemakkelijk kan worden ingebracht dat bij werk op zondag het meestal de tweede dienst is die niet kan worden bijgewoond. Voor de MvT is dit de hoofdzaak: ‘Het loslaten van de tweede kerkdienst leidt op kortere of langere termijn tot een wijziging van de besteding van de zondag, die het karakter van die dag als rustdag en als dag van samenkomst van de gemeente in het huis van haar Heer niet ten goede komt.’

In een volgend lid gaat de tekst in op argumenten van behoudende zijde: ‘Het is een onterechte suggestie als in reacties soms wordt verondersteld dat de gekozen formulering in C2.1 meer vrijblijvend is dan die van de KO1978. Het doel is o.i. niet bereikt als de kerkenraad de gemeente samenroept, maar als de gemeente ook daadwerkelijk samenkomt. Die gemeente is uiteraard de ambtelijk gestructureerde gemeente. Maar er zijn meer actoren in het samenkomen dan alleen de oudsten van de gemeente.’

De argumentatie volgt de al eerder aangegeven lijn: de nieuwe formuleringen beogen een zwaartepuntverlegging van ambtelijk toezicht naar de gemeente. Men kan het artikel zo lezen dat (ook) gewaarschuwd wordt voor te snel met de vinger naar de kerkenraad wijzen als het bezoek aan de tweede dienst achteruit loopt. Ik kom hierop terug in mijn slotbeschouwing.

Positief richtinggevend voorschrift

Last but not least komt de vrijheid van vormgeving aan de orde. Waar de MvT-1 zich beperkte tot variatie in orden van dienst, gaat het in MvT-2 over situaties die om verdergaande afwijkingen van het normale patroon vragen: ‘Er is gevraagd ruimte te bieden

om in situaties van gemeentestichting aan C2.1 een invulling te geven waarbij men de tweede kerkdienst door een andersoortig samenkomen of door een doordeweekse dienst vervangt.’ Maar deputaten zijn beducht voor het aanleggen van een minimumnorm: ‘Wij menen echter dat de KO hier niet een bepaling moet bevatten, die voor in de kerken voorkomende alternatieven, waarover ook discussie plaatsvindt, een gezamenlijk minimum formuleert.’ De tekst vervolgt: ‘In de kerkorde dient o.i. een positief richtinggevend voorschrift te worden gegeven voor de viering van de rustdag. Dat kan moeilijk anders dan door concreet van “twee keer” en “kerkdiensten” te spreken.’

De term ‘richting’ keert terug in de paragraaf waarmee de toelichting afsluit: ‘Dat betekent vervolgens niet dat geen enkele uitzondering op de in de KO gestelde regel denkbaar zou zijn. Kerkenraden en zo nodig classes dienen zelf te toetsen of er aan de geformuleerde richting recht wordt gedaan wanneer men tot een andere invulling komt dan de traditioneel bekende.’ Inzicht in wat wel of niet in overeenstemming is met een vastgestelde richting vergt een fijngevoeligheid die aan de basis moet ontstaan, dat wil zeggen in het leven van de gemeente: ‘Daarbij zal in de kerken nader gesprek nodig zijn over bijvoorbeeld definitie en karakter van de kerkdienst in verhouding tot andere vormen van samenkomen van de gemeente. En het besef moet levend blijven dat ook een als goed ervaren uitzondering de regel niet opheft.’

‘Regulatief’

Het gebruik van ‘richtingbepalend’ in de vorige passage kan het misverstand wekken als zou er alleen een gewenste richting worden aangegeven die in allerlei complexe situaties zo goed mogelijk gevolgd behoort te worden, en uiteraard velerlei uitzonderingen toelaat. Deze indruk van een zekere vrijblijvendheid kan nog versterkt worden doordat de kwestie van de naleving maar eenmaal aan de orde komt, en wel bij een vergelijking met de plicht bij te dragen tot de materiële instandhouding van de kerk. Deputaten tonen geen geduld met het argument dat het opnemen van een plicht bij te dragen niet afdwingbaar is en dus in een rechtsorde niet thuishoort: ‘Is het samenkomen van de gemeente in twee kerkdiensten op de zondag (art. 65 KO1978; C2.1 Werkorde) wel afdwingbaar? De maatstaf van schrappen wegens niet-afdwingbaarheid is geheel verkeerd. Het is eigen aan het kerkrecht dat er normen en regels kunnen worden gesteld zonder dat daar direct sancties, boetes en deurwaarders aan verbonden zijn’ (MvT2 bij G.1.1).

Om zicht te krijgen op de aard van de normativiteit die hier in geding is, stel ik voor ‘richtingbepalend’ even door ‘regulatief’ te vervangen. Deze term hoort thuis in het onderscheid tussen regulatieve en constitutieve (onderdelen van) bepalingen. Een constitutieve bepaling heeft betrekking op iets waarmee een zaak staat of valt; het behoort om zo te zeggen tot de definitie van een zaak. De samenkomst van de gemeente is constitutief voor het kerk-zijn; de binding aan specifieke belijdenisgeschriften kan met recht constitutief worden genoemd voor de gereformeerde kerken; evenzo is de Woordverkondiging een constitutief bestanddeel van een gereformeerde kerkdienst.

Daarnaast zijn er dus bepalingen die een regulerende (‘richtingwijzende’) functie vervullen, maar die niet constitutief zijn. Je kunt wel zeggen: een kerkelijke gemeente komt per definitie op de zondag samen, maar niet: een gemeente komt per definitie op de zondag twee keer samen. Samenkomen is dus constitutief, hoe en hoe vaak regulatief.

Gezindheid van het hart

Vervolgens zijn er twee soorten regulatieve bepalingen. Het kan gaan om elementen die op zich niet essentieel zijn, maar binnen de bredere samenhang van een orde niet gemist kunnen worden. Verkiezingsreglementen behoren tot deze categorie. Het kan evenwel ook gaan om belangrijke elementen die voor hun handhaving afhankelijk zijn van iets anders wat zelf geen voorwerp van ordening kan zijn.

De tweede dienst is hiervan een voorbeeld. Zeker, het gereformeerde karakter van de kerken staat of valt er niet mee; de memories van toelichting hebben niets aangevoerd dat op een diepere verankering wijst dan in een traditie die ook anders had ook kunnen uitvallen. Ja zeker, het is een traditie die met goede redenen wordt gehandhaafd, maar – en nu stuiten we op de tweede betekenis van ‘regulatief’ – de voortzetting van deze traditie hangt uiteindelijk af van iets wat zelf aan elke ordening ontsnapt: een gezindheid van het hart.

Met de verlegging van het accent van het ambtelijke toezicht naar het leven van de gemeente wordt pas duidelijk hoeveel van de gezindheid van de gemeente afhangt. De kerkenraad kan niet méér doen dan een kader scheppen; de naleving zelf laat zich niet afdwingen. Ik meen dat de raad ook in eigen kring de naleving niet kan afdwingen. Een interne regeling waarbij aan kerkenraadsleden een plicht op naleving wordt opgelegd, lijkt me niet rechtsgeldig. Dit laat onverlet dat de leden van de kerkenraad wel degelijk een voorbeeldfunctie hebben. Maar wat is overtuigender: naleving onder druk of uit overtuiging?

¹ Concept 1 en concept 2 en de bijbehorende Memories van Toelichting (MvT) van de nieuwe kerkorde zijn te vinden op de website van de GKv www.gk.nl. Zoek in de linkermenubalk onder Informatie, punt 2.